

ГУТАРКОВЫЯ СІНТАКСІЧНЫЯ АДЗІНКІ Ў МАСТАЦКІХ ТЭКСТАХ ІВАНА ШАМЯКІНА

Анотацыя. У артыкуле даецца характарыстыка творчай індывідуальнасці Івана Шамякіна, яго эпічнага і адначасова аналітычнага стылю, паказаны псіхалагізм твораў, прысвечаных адлюстраванню падзей Вялікай Айчыннай вайны. Тут жа паказана спецыфіка мовы раманаў “Зеніт” і “Сэрца на далоні” перш за ўсё на ўзроўні сінтаксічным: паказаны матываванасць ужывання і функцыянальная насычанасць канструкцый з пропускам і канструкцый з паўторам асобных членаў сказа, а таксама цесная сувязь згаданых адзінак з адпаведнымі канструкцыямі гутарковай мовы (размоўнага стылю), прааналізаваны структурныя мадыфікацыі згаданых адзінак у аўтарскай мове і мове перасанажаў.

Сярод знакамітых беларускіх празаікаў, творы якіх шырока вядомы ўсяму свету, пачэснае месца займае імя Івана Шамякіна – народнага пісьменніка, Героя Сацыялістычнай Працы, лаўрэата некалькіх Дзяржаўных і Літаратурных прэмій. Нарадзіўшыся ў 1921 годзе, Іван Пятровіч пражыў слаўнае жыццё, праўда, са шматлікімі выпрабаваннямі, першым з якіх стала Вялікая Айчынная вайна. Менавіта таму большасць твораў пісьменніка прысвечана ў той ці іншай ступені адлюстраванню падзей таго часу – перыяду, які прынёс многа пакут і гора і па-ранейшаму застаецца ўзорам наймавернай мужнасці і шматлікіх подзвігаў беларускага народа, што і паказана ў аповесцях “Помста”, “Гандлярка і паэт”, “Ахвяры”, раманах “Глыбокая плынь”, “Снежныя зімы”, “Сэрца на далоні”, “Зеніт” і інш. Гэтыя творы вызначаюцца высокім грамадзянскім пафасам, актуальнасцю тэматыкі і ўзнятых праблем, займальнасцю сюжэтаў, што ў многім дасягаецца за кошт аўтарскага ўважлівага адбору моўна-выяўленчых сродкаў.

Варта адзначыць як адметнасць стылю Івана Шамякіна шырокае ўжыванне побач з кніжнымі моўна-выяўленчых сродкаў размоўнага стылю. Адна з прычын гэтага заключаецца ў ідэйна-тэматычнай накіраванасці празаічных твораў, прысвечаных паказу гістарычнага ваеннага мінулага, што аб’ектыўна патрабавала ад пісьменніка ствараць ілюзію поўнай рэчаіснасці, рэальнага жыцця, народных характараў і быту.

Варта адзначыць, што свядомае, мэтанакіраванае выкарыстанне гутарковых адзінак на ўсіх узроўнях (лексічным, фанетычным, марфалагічным, словаўтваральным і сінтаксічным, аднак часцей за ўсё на апошнім) матывуецца мастацкімі задачамі пісьменніка: элементы размоўнага стылю перадаюць у тэксце (кантэксце) разнастайныя стылістычныя і эмацыянальна-экспрэсіўныя адценні і становяцца адзнакай індывідуальнага аўтарскага стылю. Прычым гутарковымі з’яўляюцца моўныя адзінкі

(літаратурныя і нелітаратурныя), якія выдзяляюцца стылістычна пад уплывам пэўных умоў, такіх, як непадрыхтаванасць, нязмушанасць акта камунікацыі, непасрэдны ўдзел асоб у гэтым акце [1, с.5]. Пералічаныя экстралінгвістычныя фактары садзейнічалі развіццю адной з тэндэнцый гутарковай мовы – да эканоміі элементаў моўнага выражэння. Пад яе ўплывам сфарміраваліся такія сінтаксічныя з’явы, як парцэляцыя, эліпсіс, сегментацыя і інш. Аднак найбольш выразна дадзеная тэндэнцыя праяўляецца ў структурах са шматлікімі варыянтамі пропуску моўных кампанентаў (канструкцыях з незамяшчанымі сінтаксічнымі пазіцыямі), прычым згаданыя адзінкі вызначаюцца поліфункцыянальнасцю. Іх поліфункцыянальнасць зводзіцца да стварэння ў мастацкім тэксце вусна-гутарковай экспрэсіі, перадачы каларыту рэальнага жыцця, характарыстыкі і індывідуалізацыі персанажаў, афармлення своеасаблівага мастацкага тэксту (кантэксту), у якім вядзецца аб’ектывізаванае (з пункту гледжання дзейнай асобы) апавяданне.

У мове рамана Івана Шамякіна “Зеніт” даволі шырока прадстаўлены канструкцыі з незамяшчанымі рознымі сінтаксічнымі пазіцыямі (а да іх адносяцца такія адзінкі, якія характарызуюцца наяўнасцю хоць бы адной нерэалізаванай абавязковай валентнасці, што кампенсуецца сродкамі мікра- і макракантэксту, а таксама сітуацыяй выказвання). Аднак асаблівай пашыранасцю вызначаюцца няпоўныя простыя сказы і састаўныя часткі складаных з кантэкстуальным пропускам сінтаксічных пазіцый дзейніка, выказніка і дапаўнення. На нашу думку, гэта тлумачыцца ў першую чаргу сюжэтнай лініяй твора, які адлюстроўвае падзеі апошняга года Вялікай Айчыннай вайны – ад пераможнага наступлення наўых войск на Карэльскім фронце летам 1944 года да Дня Перамогі, дзе трэба перадаць імклівасць, напружанасць дзеянняў.

Дзейнікі, як правіла, адсутнічаюць у тым выпадку, калі з’яўляюцца аналагамі дзейнікаў папярэдняй канструкцыі ці прэдыкатыўнай часткі: **Калбенка** (тут і далей выдзелена намі. – А.М.) чалавек добры, душэўны, але занадта прамы – сячэ з-за пляча. *Б’е не ў брыво, а ў вока* [2, с.6]. Відавочна, што за кошт кантэкстуальна няпоўных канструкцый пісьменніку ўдаецца стварыць больш поўнае апісанне герояў, даць апошнім характарыстыку. Разам з тым, паколькі апавяданне ў рамане вядзецца ад імя галоўнага героя Паўла Шыянка, то даволі часта дзейнікам выступае не ўласны назоўнік, а асабовы займеннік **я**. Напрыклад: Калбенка заснуў, пакуль **я** хадзіў на камандны пункт, і **я**, бадай, парадаваўся: не будзе бацька хвалявацца за мой паўночны паход на батарэю. *Абуўся з анучамі, апрануў шынель* [2, с.323]. Менавіта ў такіх канструкцыях перадаюцца імклівасць, напружанасць ваенных дзеянняў.

Своеасаблівай мадыфікацыяй згаданых адзінак выступаюць канструкцыі з прапушчанымі дзейнікам, аналагічным дапаўненню папярэдняй канструкцыі (ці прэдыкатыўнай часткі). Напрыклад: ...Колькі **“месеру”** трэба на паўтара кіламетра? **Ён** набліжаўся з хуткасцю снарада. *Ішоў у лоб, быццам хацеў тараніць нашу машыну* [2, с.257]. У такіх канструкцыях, калі

аб'ект гаворкі (або думкі) вядомы з папярэдняга кантэксту, няма неабходнасці ў пастаяннай яго ідэнтыфікацыі. Пропуск дзейніка дазваляе тут засяродзіць увагу на апісанні або паслядоўных рэальных падзей, або дзеянняў, што ляжаць у аснове думак ці паведамленняў герояў. Гэтаму нямала садзейнічае і тэмп апавядання, які замаруджвалі б поўныя паводле структуры сказы.

Абумоўленасць кантэкстам дазваляе Івану Шамякіну ўжываць у рамане і канструкцыі з незамешчанай сінтаксічнай пазіцыяй выказніка: - *Танцаваць любіш? – Люблю. – У такім разе давай дамовімся: першы танец – за мной. Згодна? – Калі? – Пасля вайны, - сказаў я* [2, с.85]; *Страху за сябе не адчуваў. Страх за Глашу : як ратаваць яе?*[2,с.258]. Разгледжаныя структуры, як і іх аналагі з гутарковай мовы, ствараюць кароткія, лаканічныя паведамленні, у якіх асноўная ўвага акцэнтуюцца на прадмеце (аб'екце) апісання.

Кантэкстуальны пропуск выказніка характэрны ў першую чаргу для тых сінтаксічных адзінак, якія ўдакладняюць спосаб працякання дзеяння, апісанага ў структуры з экспліцытна выражаным выказнікам. Такія канструкцыі, акрамя таго, указваюць на носьбітаў гэтых дзеянняў і ўласцівы аўтарскай мове: *Сямён застагнаў, заскрыгатаў зубамі, злосна падыў нагой сяннік, выбіў пыл. Мяне ліхаманіла. Але я першы **выскачыў** з хаціны. Ён – за мной* [2, с.196]. На прапушчаны выказнік тут указвае акалічнасць, якая ўваходзіць у састаў выказніка. Гэтыя канструкцыі, па-майстэрску выкарыстаныя прэзаікам з гутарковай мовы, садзейнічаюць больш сцісламу, сканцэнтраванаму паведамленню.

У аўтарскай мове назіраецца кантэкстуальны пропуск выказніка параўнальнага сказа як даданай часткі складаназалежнага сказа. Напрыклад: *На поўнай хуткасці, як кур'ерскі ў мірны час, уляцеў на станцыю літарны эшалон* [2, с.384]. Параўнальныя сказы садзейнічаюць больш вобразнаму ўспрыняццю тэкставага адзінства і дапаўняюць апісанне пэўнага аб'екта.

У мастацкім рамане Івана Шамякіна сустракаецца ўжыванне і канструкцыі з некалькімі незамешчанымі сінтаксічнымі пазіцыямі. Так, у дыялагічнай мове герояў мае месца пропуск як галоўных членаў сказа (Напрыклад: - *Дзе **мы** знаходзімся?* - *спытала Ванда. – За трыццаць кіламетраў ад Мінска, – зразумеў я ...*[2, с.357]), так і спалучэнняў з даданымі членамі сказа. Напрыклад: *Мяне Вандзін артыстычны жэст моцна ўзлаваў: **знайшла месца і час дэманстраваць свой польскі патрыятызм.** “Перад кім? Перада мной? Перад Іваніставай?” ...*[2, с.374].

Шырока выкарыстоўвае Іван Шамякін і аналагічныя гутарковай мове канструкцыі з лексічным паўторам членаў сказа, які заключаецца ў перыядычным паўтарэнні ў межах адной структуры словаформы (асабліва пашыраны варыянт), словазлучэння ці цэлага сказа. Асабліва гэта ўласціва раману “Сэрца на далоні”, у якім, акрамя адлюстравання падзей так званай хрушчоўскай адлігі, знайшоў месца паказ мужнай барацьбы народа з фашызмам ва ўмовах падполля. У аўтарскай мове аповесці пераважае некантактны паўтор дзейніка (радзей дапаўнення), выражаных уласным

назоўнікам або асабовым займеннікам. Напрыклад: *Шыковіч неяк дзіўна, бокам, адкаціўся ад дзвярэй, стаў у іх вузкім праёме, упёршыся локцямі ў вушакі. Ён гарэў жадааннем паспрачацца. І не дзеля таго, каб нешта даказаць свайму апаненту, а хутчэй, каб зарадзіць, распаліць самога сябе. Ён чакаў, што адкажа Яраш. Але Яраш адчуваў праўду ў яго словах, хоць з нечым і не згаджаўся* [3, с.13]. Такое частае з фармальнага пункту гледжання ўжыванне асабовага займенніка ці ўласнага назоўніка сканцэнтруе ўвагу чытача на суб'екце апісання, актуалізуе яго. У аўтарскай мове прыём паўтору агульнага назоўніка дазваляе дэталізаваць апісанне: *Нездарма ў народзе кажуць: рэкі прыцягваюць дождж. Рэкі і лес* [3, с.19]. Аднак найбольшай частотнасцю ўжывання канструкцый з паўторамі вызначаюцца рэплікі герояў, аформленыя як дыялог. Напрыклад: - *Аднойчы я быў у гэтым доме. Прыходзіў здаваць экзамен гаспадару яго доктару Савічу.*

- *Савіч? Той Савіч? – не вытрымаў і выказаў сваё здзіўленне Шыковіч..*

- *Але. Той Савіч, пра якога Гукан з тваёй дапамогай піша, як пра здрадніка. Той Савіч, які супрацоўнічаў з немцамі, узначальваў аддзел управы і якому фашысты арганізавалі пышнае пахаванне* [3, с.81].

Варта адзначыць, што ў рамане “Сэрца на далоні” Іван Шамякін шырока выкарыстоўвае канструкцыі з паўторам, размяшчаючы іх пераважна у межах дзвюх (радзей – больш) рэплік розных персанажаў. Такія сінтаксічныя адзінкі ўласцівы дыялогам, звязанымі нярэдка з запытаннем, і таму найбольш часта назіраюцца паўторы ў рэпліках, што аформлены як:

а) пыталны сказ – апавядальны сказ як адказ на пытанне з паўторам выказніка: *“Нэла,- звярнуўся Гукан да сакратаркі, - была гэта грамадзянка на прыёмах?” Маленькая чорненькая Нэла заружавелася, нясмела і няўпэўнена адказала: “Была”* [3, с.26];

б) апавядальны сказ – пыталны сказ як перапытванне. Прычым гэта можа быць як абсалютны паўтор аднаго слова, так і ў трансфармаваным выглядзе:

- *Савіч васямнаццаць гадоў у зямлі. Навошта ён вам?*

- *Я хачу напісаць пра яго і пра вас.*

- *Што пра нас пісаць?*

- *Што? Я хацеў бы напісаць, што Савіч быў савецкім чалавекам* [3, с.223].

Паўтор выказніка ў межах адной рэплікі героя Івана Шамякіна звычайна выступае ў функцыі выдзяляльна-акцэнтнай і служыць для падкрэслівання, выдзялення семантычна важнага для паведамлення моўнага элемента і перадачы пэўных пачуццяў, напрыклад удзячнасці: *“Дзякую, Зося, дзякую. Дзякую табе, дарагі таварыш”* ! [3, с.293].

Паўторы даданага членаў сказа ў рамане “Сэрца на далоні” больш рэдкія. Так, акалічнасць-паўтор у рэпліцы аднаго героя фігуруе пераважна у адным сказе. Так, супакойваючы хворую Зося Савіч, доктар Яраш спыняе расхваляваную ад успамінаў героіню:

- *Пасля, пасля. Не хвалюйце сябе ўспамінамі* [3, с.49].

Відавочна, што лексічны паўтор у аповесці Васіля Быкава выступае адным з прыёмаў узмацнення эмацыянальнай выразнасці маўлення і адносіцца да фігур павелічэння аб'ёму выказвання.

Частым у аповесці выступае паўтор кампанентаў у канцы сказаў – эпіфара. Такая фігура мае месца пераважна ў няўласна-простай мове герояў для ўзмацнення сэнсавага выдзялення пэўнай словаформы. Так, больш яскраваму апісанню душэўнага стану Яраша пасля яго першай сустрэчы з Зосяй садзейнічаюць уключаныя праявікам у кантэкст канструкцыі менавіта з эпіфарай: *Калі тая аперацыя! Праз месяц... І ці можна яе ўвогуле аперыраваць? Гэта яшчэ пакажуць даследаванні. А ён ужо хвалюецца. Хвалюецца, бадай, мацней, чым перад сваёй першай самастойнай аперацыяй* [3, с.47].

Такім чынам, для мастацкага вырашэння задумы Іван Шамякін своеасабліва і часта ўключае як у аўтарскую мову, так і ў мову герояў твораў гутарковыя канструкцыі як з пропускам, так і з лексічным паўторам членаў сказа і простых сказаў. Такія сінтаксічныя адзінкі, з'яўляючыся выразнымі моўна-выяўленчымі сродкамі, служаць для перадачы шматлікіх семантычных і суб'ектыўна-мадальных значэнняў.

Літаратура

1. Земская, Е.А. Русская разговорная речь. Общие вопросы. Слообразование. Синтаксис / Е.А.Земская, М.В.Китайгородская, Е.Н.Ширяев. – М.: Наука, 1981. – 276 с.
2. Шамякін, І.П. Зеніт : Раман : Для ст. шк. узросту / І.П.Шамякін. – Мінск: Юнацтва, 1987. – 511 с., 9 л.іл.
3. Шамякін, І. Сэрца на далоні: Раман / І.Шамякін. – Мінск: Маст. літ., 2001. – 414 с.